

۱۳۴۰ ۹۵۹

زبان و ادبیّات عامّة ایران

دکتر حسن ذوالفقاری

تهران

۱۳۹۴

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

سرشناسه: ذوالفقاری، حسن، ۱۳۴۵ -

عنوان و نام پدیدآور: زبان و ادبیات عامه ایران/ حسن ذوالفقاری.

مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز

تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۴.

مشخصات ظاهری: هشت، ۴۳۱ ص.

فروست: «سمت»؛ ۱۹۰۷. زبان و ادبیات فارسی؛ ۹۲.

شابک: ۷ - ۱۷۷ - ۰۲ - ۶۰۰ - ۹۷۸ - ۱۵۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Hassan Zolfaghari. Folk Language and Literature of Iran.

یادداشت: کتابنامه: ص ۴۱۱ - ۴۳۱؛ همچنین به صورت زیر نویس.

موضوع: ادبیات عامه ایرانی

شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و

توسعه علوم انسانی.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۴ ۲۹۷۶/۳ PIR

رده‌بندی دیویی: ۸۰۰/۹۹ فا ۸

شماره کتابشناسی ملی: ۳۹۲۳۵۹۶

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

زبان و ادبیات عامه ایران

دکتر حسن ذوالفقاری (عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت مدرس)

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۴

تعداد: ۱۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: «سمت»

چاپ: فرهنگ (قم)، صحافی: زرین (قم)

قیمت: ۱۵۰۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و

عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)،

روبه‌روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۴۴۲۴۶۲۵۰-۲

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سخن «سمت»

یکی از هدفهای مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنای و مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را، که به اختصار «سمت» نامیده می شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم بپردازد و در رشته های مختلف علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن باید به تدریج و پس از انتقادهای و یادآوریهای پیاپی ارباب نظر به دست آید. انتظار دارد که این بزرگواران از این همیاری و راهنمایی دریغ نورزند و با پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

کتاب حاضر برای دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی در مقطع کارشناسی به عنوان منبع اصلی درس «ادبیات عامیانه» به ارزش ۲ واحد تدوین شده است. امید است علاوه بر جامعه دانشگاهی سایر علاقه مندان نیز از آن بهره مند شوند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۵	بخش اول: کلیات
۵	فصل اول: فرهنگ مردم (فولکلور)
۱۰	۱. عناصر مادی
۱۱	۲. عناصر معنوی
۱۱	فصل دوم: ادبیات عامه و گستره آن
۱۳	فصل سوم: ویژگیهای ادب عامه
۱۸	فصل چهارم: رابطه ادب عامه و ادب رسمی
۲۰	۱. تأثیر ادب عامه بر ادب رسمی
۲۹	۲. تأثیر ادب رسمی بر ادب عامه
۳۶	نفوذ شاعران ادب رسمی در زندگی مردم
۴۰	فصل پنجم: سیر مطالعات و تحقیقات ادب عامه
۶۳	فصل ششم: شیوه‌های تدوین علمی مواد ادب عامه
۶۳	۱. گردآوری
۶۴	۲. برگه‌نویسی
۷۱	۳. طبقه‌بندی و تنظیم علمی
۷۲	بخش دوم: ادبیات داستانی عامه
۷۲	فصل اول: تعریف
۷۵	فصل دوم: طبقه‌بندی داستانهای عامه فارسی
۷۸	۱. انواع قصه‌ها از نظر قالب
۸۶	۲. انواع داستان از نظر ساختار روایی
۸۷	۳. انواع داستانها از نظر مضمون و درون‌مایه

۸۸	۴. انواع داستانها از نظر پایان
۸۸	۵. انواع داستانها از نظر چگونگی بیان
۸۹	۶. انواع داستانها از نظر سطح زبانی و ادبی
۹۰	۷. انواع داستانها از نظر نظم و نثر
۹۰	۸. انواع داستانها از نظر حجم
۹۰	۹. انواع داستانها از نظر نحوه ارائه
۹۱	فصل سوم: عناصر داستانی
۹۱	۱. پیرنگ (طرح)
۹۱	۲. کنش
۹۱	۳. زاویه دید
۹۲	۴. شخصیت و شخصیت پردازی
۹۷	۵. زمان و مکان
۹۸	۶. زبان و بیان
۱۰۲	۷. درون‌مایه و مضمون
۱۰۴	۸. توصیف
۱۰۴	فصل چهارم: ویژگیهای قصه‌های عامه فارسی
۱۱۱	فصل پنجم: بن‌مایه‌های قصه‌های عامیانه فارسی
۱۳۳	فصل ششم: مهم‌ترین آثار ادبیات داستانی عامه بر اساس سیر تاریخی
۱۳۴	دوره سلجوقی
۱۵۵	دوره مغول
۱۵۵	دوره تیموری
۱۶۱	دوره صفویه
۱۸۰	دوره قاجار
۲۰۰	دوره معاصر
۲۰۵	فصل هفتم: طبقه‌بندی، تنظیم علمی و مطالعه داستانهای عامه
۲۱۱	بخش سوم: ادبیات نمایشی عامه
۲۱۱	فصل اول: تعریف، انواع
۲۱۶	فصل دوم: نمونه‌هایی از ادبیات نمایشی و شبه‌نمایشی عامه
۲۱۶	روضه‌خوانی

۲۱۸	تعزیه
۲۲۴	حمله سرایی و حمله خوانی
۲۲۵	پرده خوانی
۲۲۸	سخنوری
۲۳۱	نقّالی
۲۳۳	بخش چهارم: ادبیّات غیرروایی عامّه
۲۳۳	فصل اول: ضرب المثلها
۲۳۳	۱. تعریف، تاریخچه
۲۳۶	۲. ویژگیهای امثال
۲۴۴	۳. تفاوت مثل با برخی گونه‌های زبانی و ادبی
۲۴۷	۴. زبان و بیان مثلها
۲۴۸	۵. قدمت و ریشه مثلها
۲۵۱	۶. زیبایی شناسی ضرب المثلهاى فارسی
۲۵۳	۷. درون مایه و محتوای مثلها
۲۵۹	۸. گردآوری، طبقه‌بندی و تدوین ضرب المثلها
۲۶۱	فصل دوم: چیستان
۲۶۱	۱. تعریف و وجه تسمیه
۲۶۴	۲. تاریخچه
۲۶۵	۳. نام چیستان در مناطق مختلف
۲۶۸	۴. ویژگیهای چیستان
۲۷۰	۵. جنبه‌های ادبی چیستان
۲۷۳	۶. انواع چیستان
۲۷۵	۷. کارکردهای چیستان
۲۷۷	۸. محتوای چیستانها
۲۷۹	فصل سوم: شی‌نگاری
۲۷۹	۱. یادگارنویسی
۲۸۰	۲. ماشین‌نوشته‌ها
۲۸۳	۳. گورنوشته‌ها

بخش پنجم: ادب منظوم عامه

فصل اول: تعریف

فصل دوم: ویژگیهای اشعار عامه

فصل سوم: قالب اشعار عامه

فصل چهارم: جنبه‌های بلاغی و هنری اشعار عامه

۱. وزن، قافیه و ردیف

۲. جنبه‌های بلاغی

۳. جنبه‌های هنری

فصل پنجم: اشعار عامه در مناطق مختلف ایران

فصل ششم: نام‌گذاری اشعار عامه

فصل هفتم: انواع و گونه‌های اشعار عامه

انواع شعر عامه

فصل هفتم: طبقه‌بندی و تنظیم علمی بومی سرودها

بخش ششم: زبان عامه

فصل اول: تعریف و ویژگیها

فصل دوم: گونه‌های زبانی عامه

۱. از منظر طبقه اجتماعی

۲. از منظر منطقه جغرافیایی

فصل سوم: اجزا و مواد زبان عامه

۱. واژگان

۲. اصطلاحات و زبانزدها

۳. کنایه‌ها

فصل چهارم: طبقه‌بندی و تنظیم علمی گونه‌ها و مواد زبانی

شیوه‌های گویش‌شناسی

کتابنامه

مقدمه

ادبیات عامه بزرگ‌ترین میراث و سرمایه معنوی و پشتوانه هر ملتی برای دوام و بقا و رکن مهمی از فرهنگ آن ملت است. زبان و ادبیات عامه مردم ایران نیز از جمله غنی‌ترین گنجینه‌های فرهنگی در میان تمدنهای بشری به شمار می‌رود. دیرینگی و کهن سالی اقوام ایرانی، غنای فرهنگی و ادبی، تعدد پاره‌فرهنگها و پراکندگی جغرافیایی قومیتها عامل تقویت‌کننده این غنای فرهنگی است؛ چنان‌که با تحول نسلی و سرعت توسعه فناوریهای نوین نتوانیم میان فرهنگ غنی مادی و معنوی گذشته و امروز پلی استوار ببندیم، در هنگامه هجوم فرهنگهای مهاجر و مهاجم، پاسداری از حریم زبان و ادب بومی، مردمی و عامه، که آبشخور فرهنگ ملی ماست، کاری بس دشوار خواهد بود. امروزه در کشورهای توسعه‌یافته با سرمایه‌گذارهای کلان از طریق تأسیس پژوهشکده‌ها و مطالعات بنیادی و ایجاد رشته‌های دانشگاهی، بدین حوزه رونق بخشیده‌اند.

طی چند دهه گذشته، نهادهای دولتی و غیردولتی پژوهشهایی را به صورت فردی و یا گروهی در زمینه زبان و ادبیات شفاهی انجام داده‌اند که در جای خود بس مهم و کارساز بوده است؛ لیکن چون این گونه کارها بیشتر قائم به شخص بوده است، در اثر انصراف از ادامه کار بسیاری از پژوهشگران این حوزه و یا درگذشت برخی از آنها، این پژوهشها چنان‌که باید و شاید تداوم نیافته یا در برخی موارد از دست رفته است. در مراکز دانشگاهی نیز تاکنون برنامه‌ریزان آموزشی، گرایش یا رشته و حتی درسی با عنوان ادبیات عامه در نظر نگرفته‌اند و حداقل توجهی به این حوزه بسیار مهم که می‌تواند جایگاهی عمده و ویژه در دانشگاهها داشته باشد نداشته‌اند.

در سال ۱۳۳۷ در وزارت فرهنگ سابق، اداره‌ای به نام «فرهنگ عامه» تشکیل شد. در سال ۱۳۴۰ با تأسیس دانشکده هنرهای دراماتیک، درسی به نام «ادب عوام» در نظر گرفته شد. در وزارت آموزش و پرورش و در مقطع متوسطه (چهارم دبیرستان) بین سالهای ۱۳۵۶-۱۳۵۷ درس «ادبیات عامه» با کتابی مستقل تدریس می‌شد. در سال ۱۳۹۱ در تجدید نظر برنامه‌های دوره کارشناسی رشته زبان و ادبیات فارسی، درس اختیاری «ادبیات عامه» در نظر گرفته شد. سال بعد نیز گرایش آن تصویب شد. اکنون در برخی رشته‌های جامعه‌شناسی و مردم‌نگاری تنها از بعد موضوع رشته خود، توجه اندکی به زبان و ادبیات عامه می‌شود که آن هم بسیار کلی و غیرتخصصی است؛ از این رو، طی یکصد ساله اخیر، به موازات رشته‌های دیگر علوم انسانی، نه متخصصان و پژوهشگران این رشته تربیت شده‌اند و نه در حوزه نظری به مباحث علمی آن، سامانی داده شده است و نه متنهای زبان و ادب شفاهی، به طور علمی، گردآوری، طبقه‌بندی و تحلیل شده‌اند. تنها در حوزه زبان و گویش در رشته‌های زبان‌شناسی، توجهی البته نه آن‌چنان درخور به چشم می‌خورد؛ درحالی که شایسته است این رسالت را گروه‌های زبان و ادبیات فارسی دانشگاهها بر دوش کنند.

کتاب پیش رو به سفارش انتشارات سمت و برای استفاده در دروس رشته زبان و ادبیات فارسی و گرایش ادبیات عامه تألیف شده است. البته این اثر هم مانند تمام کارهای اولیه قطعاً در خود کاستیهایی دارد که لازم است استادان و مدرّسان ضمن تدریس، یادآور آن شوند. کتاب زبان و ادبیات عامه ایران شش بخش دارد که هر بخش در برنامه گرایش زبان و ادب عامه، خود واحد درسی مستقلی است و باید برای هریک، کتابی جداگانه نوشته شود.

بخش اول به کلیات اختصاص یافته است و پنج فصل دارد؛ در این فصلها فرهنگ مردم (فولکلور) و انواع آن، گستره و اهمیت و ویژگیهای ادب عامه، رابطه ادب عامه و ادب رسمی و سیر مطالعات و تحقیقات ادب عامه بررسی می‌شود. هدف این بخش، ایجاد زمینه‌هایی برای معرفی ادبیات عامه است. در بخش دوم ادبیات داستانی عامه شامل طبقه‌بندی و انواع قصه‌هاست و عناصر داستانی و ویژگیها

و بن‌مایه‌های قصه‌های عامه فارسی مورد تحقیق قرار گرفته و در پایان مهم‌ترین آثار ادبیات داستانی عامه بر اساس سیر تاریخی آن، بررسی و معرفی شده است. در بخش سوم ادبیات نمایشی عامه بررسی شده است. در این فصل برای نشان دادن تنوع نمایش در ایران، انواع نمایشهای آیینی دینی و ملی را معرفی کرده‌ایم. بخش چهارم ادبیات غیرروایی عامه شامل ضرب‌المثلها، چیستان، یادگارنویسی، ماشین‌نوشته‌ها و گورنوشته‌ها است؛ این بخش را در مقابل ادبیات روایی و داستانی آورده‌ایم. در بخش پنجم ادب منظوم عامه، ویژگیها، قالبها، جنبه‌های بلاغی و هنری حوزه جغرافیایی و انواع و گونه‌های آن معرفی شده است. هدف این فصل، معرفی شعر عامه و تنوع آن نسبت به شعر رسمی و مضمونها و موضوعات اشعار عامه است. بخش ششم به معرفی زبان عامه، ویژگیها، گونه‌های اجتماعی و جغرافیایی، همچنین اجزا و مواد زبان عامه چون واژگان، اصطلاحات و زبانزدها و کنایه‌ها اختصاص دارد. آخرین بخش درباره شیوه‌های گردآوری، طبقه‌بندی و مطالعات علمی ادب عامه است که خود همچون راهنمایی برای مطالعات میدانی و عملی دانشجویان و پژوهشگران این حوزه به شمار می‌رود.

در تألیف این کتاب چند مسئله را مد نظر داشته‌ایم که به شرح زیر است:

۱. از ۵۰۰ منبع بهره گرفته‌ایم و کوشیده‌ایم تا آنجا که ممکن باشد، منابع مربوط را برای مطالعات و تحقیقات بیشتر معرفی کنیم.
۲. از نمونه‌ها و شاهد مثالهای مختلف تا حد مقدور بهره گرفته‌ایم تا دانشجویان به طور ملموس با انواع و گونه‌های ادب عامه آشنا شوند.
۳. کوشیده‌ایم در کنار ارائه اطلاعات و دانش ادب عامه، زمینه‌ای لازم را برای تحقیق و مطالعه علمی نیز فراهم کنیم؛ روشهایی را پیشنهاد کرده‌ایم که در کنار روشهای عام پژوهش در حوزه مردم‌شناسی، به طور خاص به کار طبقه‌بندی و تحلیل ادب عامه می‌آید.

۴. از آنجا که این کتاب اولین کتاب درسی در زمینه مطالعات ادب عامه است، کوشیده‌ایم ضمن جامعیت، اختصار را نیز رعایت کنیم و از میان مطالب انبوه قابل طرح، آنهایی را بیاوریم که ضرورت بیشتری دارد و گرنه عناوین طرح شده در

کتاب، تمام گفتنیها را شامل نمی‌شود و تنها به اقتضای آموزشی بودن، شامل اهمّ مباحث می‌شود.

در پایان ضمن تقدیم این کتاب به دانشجویان و خوانندگان فرهنگ دوست و فرهیخته، امیدوارم که این اثر بتواند زمینه‌ای را فراهم کند تا با شیوه‌ای کاربردی ادبیات عامه شناخته و تدوین شود. از خوانندگان انتظار دارم نکته‌ها، دیدگاهها و پیشنهادهای خود را به رایانامه نگارنده به نشانی «Zolfagari_hasan@yahoo.Com» ارسال کنند تا در چاپهای بعد اعمال شود.

حسن ذوالفقاری

تهران

تابستان ۱۳۹۴

www.ketab.ir